

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

«К-ДОВУРАКТА
РАГА САДЫП ТУРАР
ДРЕСТЕРНИ» ХААП
АПТАРЫН
ДИП АЛЫР МЕН» 2

ОЧУННАР
АВЫСТА 3

ЕЛИР ҮЕЖЕ
ЗЫМНЫҢ
ИЛЕКЧИЛЕРИ 5

ГААДЫКЧЫ
ЫЛЫ
ЗЫГААР ЧОК 6

Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө

ТӨРЕ-ХӨЛДҮҢ БАЛЫКЧЫЗЫ

«Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилели тыва чоннун амыдыралынче ханылап, езулуг-ла сайзыралды алган төлөвилелдерниң бирээзи. Ооң тодаргай херечизин эрткен чылдың төнчүзүндө Кызылга болуп эрткен делгелге-ярмаркадан көргөн бис. Аңаа Тываның бүгү кожууннарындан бо төлөвилел талазы-биле ажил-агыйын чедишкениниң чорудуп турар 158 сайгарлыкчылар, араттар, тараажылар, аңчылар, балыкчылар кылып бүдүргөн барааннарының, аъш-чеминиң дээжизин боттары кээп делгеп, садыглааннар.

Эрзин кожуундан Чойган Тимурович Дажымба хуу сайгарлыкчы кылдыр 2011 чылда-ла ажилдап эгелзэн. Ооң соонда «Шын» солунну номчуп оргаш, республикага 2013 чылдан эгелзэш «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилел эгелээр дугайында билип алгаш, ол төлөвилелге киржир сорулганы кады ажилдап турар эштери-биле салып, ажилдап кирипкеннер.

Балыкчылар бригадазы эң баштай тургустунуп эгелзэш, хөнүп чадап, бергелерге таваржып турганын Чойган база чугаалап орду. Шынап-ла, кандыг-даа ажил-херекти шуудадырда, каалама ак орук кайда боор. Чойган Тимурович оларның мурнунга тургустунуп келген бергелерге дүжүп берейин, ындыг байдалдардан уштунуп үнер дээш, чогуур хемчеглерни ап чорудуп турган.

Чайгы үеде хөй четкилерни хөлче кезээ, хүн чүгүрүүнче кирип турда, салып эгелзэш, караңгылап келгенде доозар. Оон эртенинде хүн үнмээнде-ле ону кезип, туттунган балыктарны четкилерден дүргени-биле уштуп эгелзэр. Оон башка чаа хүннүң херелдери даглар артындан харап үнүп кээрге, балык баскырап эгелзэр.

Ооң соонда олар тудуп алган балыын одаанга эккелгеш, шуптузунуң ишти-хырынын аштап, чакпаларын адырып, йод чок тус-биле дузааш, соок черже сугар. Ынчап турда-ла, хүннүң чартыы эрте бээр. Дараазында балыктарны ыштаарынче кирер.

Кышкы үеде балыктаары оон-даа берге. Оларның балыктап турар хөлдериниң дожу 1 метр ажыр хандыр доңа бээрге, ону ояр, четкилерни бир оюп алган черинден киригеш, 60-70 метр ырак черге база дошту ойгаш, четкиниң бир ужун оон ужулгаш, ону база быжыглаар. Кышкы үеде четкини 1-2 хонгаш зер, оон башка аңаа туттунган балык баскырап, үрелип болур.

Четкиге туттунуп келген балыктарны адырып алыры оон-даа берге. 30-40 градус соокта ону четкиден кызыл хол-биле адырып алырын бодап-даа көрүңер. Ынчангаш балыкчылар доңа берген холдарын чылдырда, чылыг черже эвес, а четки уштуп ап турган суунче холдарын суп тургаш, чыннып ап турар. Ол хире күштү, тура-сорукту үндүрүп тургаш, тудуп алган балыын олар Кызылга келгеш, 1 килди 150-250 рубльге садып турары ындыг-ла хөй эвес акша ышкажыл.

Ол чүгүле бодунга ажык-кончаа, орулга кирип албайн, 3-4 кижиниң өг-бүлезинге аштыг-чемниг болзун дээш, немелде ажил-чын олуттарны база тургузуп, дыка хөй садып алыкчыларның хүн бүрүде чеминге херек балык аймаан арыг оранының хөлүндө туткаш, чонунга садып турары ол ышкажыл. Шупту-ла чүве берге дээш олурбайн,

Балыкчылар бригадазының удуртукчузу Чойган Дажымба.

кандыг-даа ажилды билдиги удуртур болза, орулгалыг кылдыр ажилдай бээриниң аргазы бар дээрзин Чойган Дажымбаның кылып чорудуп турар ажылы херек кырында бадыткап турар.

Эки ажилды чорударда, чаа үеңиң технологиязынга, негелделеринге дүүштүр чижилгелиг рынок экономиказынга кирип, туржуп шыдаар кластерлиг хевиринче азы мөөңнөп, бөлүглөп каан адыр аайы-биле янзы-бүрү бичии бүдүрүлгелерни тургузарын үе негеп келген.

Ол талазы-биле бистиң республиканың Эрзин кожуунуң Төре-Хөлү балык ажил-агыйын чаа үе-чадаже көдүрүп, балык тудар, ону болбаазырадыр бичии бүдүрүлгелерни тургузарынга эң-не таарымчалыг черлерниң бирээзи деп бодаар мен. Ол ажилды ук кожуунда шимчедип эгелзэн сайгарлыкчыларның бирээзи – Чойган Тимурович Дажымба.

Шагда совет үеде неделя санының четверг бүдүүзүндө чурттуң бүгү чемненилге черлеринге чүгүле балыктан кылган чемнерни улуска сүмелеп турган. Ол дээрге социа-

листиг ниитилелдин база бир чедишкени болганын амгы үеңиң тускай эртемниглери демдегеп турарлар.

Амгы үеде балыктан кылган янзы-бүрү ассортиментилик чемнерни хөйү-биле белеткеп, чонга сүмелеп турар. Балык тудары, ону болбаазырадып, шын ажыглаары амгы үеде үлетпүр адырының база бир чугула, бурунгаар хөгжүлдиг адырларының бирээзи апарган. Ооң уламындан ол адыр талазы-биле ажилдап турар сайгарлыкчылар үеңиң девинден чыдып кагбас дээш, балык тударының, ону болбаазырадырының технологиязын үргүлчү чаартып тургаш, эки көргүзүлгелерин ээлей берген.

Ынчангаш Эрзин кожуунуң балык тудар талазы-биле хуу сайгарлыкчызы Чойган Тимурович үеңиң маңындан чыдып кагбас дээш, балык тудар бүдүрүлгезин амгы үеңиң чаа техниказы-биле хандырып, 700 муң рубль ажыг өртектиг балык ыштаар цехти бо хүннерде ажыглалда кириген.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Ак-Довурак хоорайга чораан. Ол Ак-Довурак хоорайның база Барыын-Хемчик кожуунунң активибиле ужурашкан.

Ужуражылга март 4-те бодунуң бажыңыңа дерзиини-биле өлүрткен Саяаның өг-бүлезинге кажыыдалдың бир минута езулалы-биле эгелзэн. Регион удуртукчузунуң эгелзэни ажык чугаа чүгле ол айыылдыг таварылганы сайгарарынче эвес, ындыг байдалдан үнериниң оруктарын тодарадырынче угланган. Бо халап ниитилелдин амыдыралыңа улуг кичээн-дириг болур ужурулг. Кижилер бүрүзүнүң — албан-дужаалдыг ажилдакчының-даа, бөдүүн хамаатының-даа харысалгалыг чоруу ындыг халапты катаптавазының бажымы болур.

Чугаа үезинде бүгүдөгү билдингир апарган халаптың, амызындан чарылган өг-бүлени база катап сагынганнар. Саяаларның өг-бүлези чогумчалыг деп санап, ооң ээлери ажилдап, ажы-төлүн кижизидип турганнар. Херекти үүлгеткен деп каразыттырган угбашкыларның бирээзи школага идепкейлиг болгаш эки өөренир уруг турган, бичиизи эрте-ла саатталы бергенинден кезээки школаже шилчиттирип алган.

«Өг-бүлези чогумчалыг эвес деп санадып келген. Ада-иелерин назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссияже хөй удаа келдиртип турган. Арагалаар чоруктар аңаа хаая эвес тургулаан. Социал ажилдакчылар ол өг-бүлеге доктаамал барып турган» — деп, Ак-Довурактың №1 школазының директорунуң оралакчызы Аяс Монгуш чугаалаан.

Шагдаа чериниң медээзинден алырга, Саяаларның өг-бүлезиниң кожолары полицияже долгап, ында алгы-кышкы үнүп турганын дыңнаткан болган. Келген ажилдакчыларга эжикти кым-даа ажитпаан, шимээн база соксай берген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ол халаптың болган элзэн каш чылдагаан-нарын айыткан. Кайы угланышкынче ажилды күштелдирерин тодараткан.

«Бирги чылдагаан — арагалаашкын. «Абаза — Ак-Довурак» оруунга «Ак» постуну тургузарының дугайында айтырыгны шийтпирлээрин Россияның ИХЯ-зының удуртукчузундан хөй-ле чылдар дургузунда дилеп келдим. Спирт холумактыг суук чүүлдүң хөй кезиин хоорайже ол оруктап кирип турар. ИХЯ ону шийтпирлеп шыдапас болганда, чоннуң дузазы-биле боттарывыс шийтпирлеп алылыңар. Ол орукту дуглаарын деңге чедип алыр ужурулг бис.

Ийги чылдагаан — эр болгаш херээжен кижилерниң аразында хамаарылга. Чыл санында Тывага 8 муң хире чаштар төрүттүнүп турар, оларның 6 муң хирези долу эвес өг-бүлелерниң, бот-иелерниң уруглары. Өг-бүле тудар назылыг эр болгаш херээжен кижилерниң деңзигүүрүнде берге айтырыглар бар. Бир чылда 900 хире эр улус кара-бажыңче кирип турар, ооң иштинде наркотиктиг бүдүмелдер сайгарып турганы дээш. Ынчангаш өг-

«АК-ДОВУРАКТА АРАГА САДЫП ТУРАР «АДРЕСТЕРНИ» ХААП КААПТАРЫН ЧЕДИП АЛЫР МЕН»

бүле айтырыында нарын чүүлдер болуп турар. Өг-бүле эвес кижилерниң харылзаа тудуп турары билдингир, ол дээш чөрүлдээлери канчап соксадырыл? Өг-бүлениң чогумчалыг чоруун кандыг арга-биле чедип алырыл? Бодунуң кылган чүүлү дээш эр кижилерниң харысалгалыгын канчап күштелдирерил?

Үшкү чылдагаан — езу-чаңчылдардан хоорулганывыс. Бистиң бо черивиске чурттап чораан өгбелеривис чүс-чүс чылдарның дургузунда боттарының хоолуларын, дүрүмнерин, чаңчылдарын сагып келген. Олар шупту ханы уткалыг. Езу-чаңчылдарны ам эгидип ап турар бис. Ынчалза-даа ооң кол утка-шынарын эки билбейн турарывыс шын. Езу-чаңчылдарны дамчыштыр ажилды күштелдирер, иштиги харылзааларны быжыглаар херек. Езу-чаңчылдарны камгалаары, оларны хүн бүрүнүң амыдыралыңа ажыглаары — ол дээрге чүгле культура айтырыы эвес, а нацияның чер кырынга артып каары, чурттаары-дыр. Тывалар хөй эвес чон бис! Ол чонну камгалап арттырып чугула, чүге дээрге бистиң өгбелеривис черни арттырып каан-дыр, ындыг аас-кежи кижилер бүрүзүңге бердинмээн.

Дөрткү чылдагаан — «кара шериг». Хоругдалдан хосталып келген кижилер ниитилелге буруузуң миннип чедип келги дег. Олар чаңгыс чер-чурттугларыңа кээп, бодунуң бурууну миннип тур мен, ам эттинип алдым, силерниң араңарга төлөпиг чурттаар күзелдиг мен дээр ужурулг. А херек кырында кандыгыл? Олар боттарың маадырлар кылдыр санаар. Ындыгларга удур туржур херек. Ынчангаш эрге-чагыргага дидим кижилер ажилдаар болза эки. Өске улус аңаа шыдашпас. Полицияга база дидим кижилер кирзин. Ол бүгүн ниитилел хайгааралга алыр. Кайы-даа кожуунга азы суурга үш кижиден — чагырга даргазындан, эр башкыдан болгаш адаалар азы эр улус чөвүлелиниң баштыңындан тургустунган эвилел доктаамал ажилдаар ужурулг.

Эр башкыларны школаларже чоруткан бис, оларның саны ам немешкен. Аңаа чагырганың дидим даргазы, хөй-ниитиниң ат-алдарлыг, хүндүткелдиг төлээзи — кол үш кижилер бо-дур. Хосталгалын казып шийткен черлерден келгеннерни бир дугаарында олар уткуур, суурда ажил-херектиң байдалын олар тайылбырлаар, оларның ниитилелге кылыр ужурулг чүүлүн олар айтып бээр ужурулг деп санаар мен. Ындыг кады ажилдажылганы эгелээр херек. Чер-черлерге ажил чорутпаска, ындыглар херек үүлгедиишкинин эрес-дидим чорук деп алдаржыдып, анык улусту ынаар элзедип турар.

Бешки чылдагаан — кадр политиказы. Эрге-чагырга дыңнангыр болгаш кижилер-биле дорт харылзааны тудар

ужурлуг. Социал айтырыгларны доктаамал көөр херек. Кижиниң «дүүнгү» ачы-хавыязы деп чүве турбас, бүгү чүүлү сайгарар, көөр апаар. Күш-ажылдың кижизинге хамаарылга ниитилелге онзагай болур. Азырадыкчы хөөнү деткивес болгаш тывылдырбас болза эки. Кылыр ажилдар хөй-дүр ийин. Акша чок-даа болза, мал-маган-биле амыдырап болгай. Бистиң өгбелеривис чүс-чүс чылда малыңа азырадып келгеннер.

Алдыгы чылдагаан — «бужар» интернет. Бүгү Россияда эң «бужар интернет» бисте. «Дыңнаан» деп бөлүктү көрүңер даан. Аңаа эрге-чагырганың төлээлери доктаамал киржир ужурулг. Өйү келген айтырыгларны олар тайылбырлаар, ажил-херек дугайын дыңнадыр ужурулглар. Бо бөлүктү башкылар хайгаараар болза эки, чүге дээрге бистиң уругларывыс ында киржип турар. Олар янзы-бүрү айтырыгларны чугаалажып турар болгай. Өөренириниң, ном номчурунун азы ажилдаарының орнунга бистиң уругларывыс ол интернетке үе эрттирип турар. Чүге дээрге ону канчаар шын ажыглаарын кым-даа оларга өөретпейн турар.

Мындыг коргунчуг болуушкуннар, уруг-дарыгның өлүп хораар чоруу ажил-херекке көдүрлүрүн бистен негеп келген. Ындыг чорук каян-даа болбазын дээш, ажилдаар херек. Ооң хажызыңа кым-даа артпас ужурулг. Кижилер бүрүзү бодунуң кылыр ажилын, ону канчаар күүседирин тодарадып алыр.

Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы Шолбан Ооржак, РФ-тиң ИХЯ-зының «Барыын-Хемчик» полиция килдизиниң начальниги Меңги Ондар олар чүве чугаалааннар. Регионнуң айыыл чок чорук департаментизиниң удуртукчузу Александр Сарыглар ол халапты чүрээнге чоок хүлээп алганын дыңнаткан. Ол бажыңа, ол-ла подъездиге ол мурнунда чурттап чораан. Байдалды экижидер дээш, бүгү күженишкиннерни үндүрерин дыңнаткан. Тываның Баштыңы кыска хуусаада саналды кириерин даандырган.

Кижиниң болгаш уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээ Ольга Россова, Өг-бүле херектериниң талазы-биле агентилелдин удуртукчузу Саида Сенгии байдалды өөренип көөр болгаш чогумчалыг эвес өг-бүлелер-биле ажилды чорудар, специалистерге дузаны чедирер болганнар. Ак-Довурактың №1 школазының директорунуң оралакчызы Аяс Монгуш будда хүрээзин тудуп бээрин дилзэн. Тываның Баштыңы ол дилегни күүседирин аазаан.

Депутат Алдын-кыс Конгар адрестер-биле демиселге киржирин, бот иелерге дуза чедирер талазы-биле айтырыгга деткимче көргүзерин бүзүрөткен. ТР талазы-биле ИХЯ-ның полиция начальнигиниң

оралакчызы Март-оол Тарначы Ак-Довурак — Абаза орукка «Ак» пунктуу тургузар талазы-биле ажилдык уламчылаар дээрзин дыңнаткан.

Ак-Довуракче ажилчын аян-чор түннелдеринге хамаарыштыр Тыва Баштыңы Шолбан Кара-оол бод блогунга мынчаар демдеглээн:

«Арага ижип турар черге угаан-сачок чорук болгаш ажыг-шүжүг көз боор. Ак-Довуракка болган халап онузу-биле бадыткаан. Кижилер араг пээн болза, ындыг халап болбас ийи былаажышкынындан черлик үүлгөч эзирек чорук чедирген. Ак-Довурак активи-биле, башкылар-биле бо халап чугаалаштывыс. Ооң дөзү ханы болд дээрге өг-бүлениң езу-чаңчылдары эр кижиниң харысалгалыгын айтырдыр. Оларның эң кырында чыда амдыгааштан шийтпирлеп болур, олде — арагалаашкын-дыр. Кызыгаар турза-даа, водка ол хоорайда «тек» чыдар. Ону садарын шуут хоруп каа эрге кымда-даа чок, чүгле чурттакчы боттары бадылааш, «кургаг» хөй кирип ап болур. Араганы чажырып чорукту болдурбазын тус чер э чагыргалар, полиция чедип ап шыр ужурулг!!! Ындыг арганы республика Чазаа тургузуп берген. Чүгле алб дужаал элзээн кижилер, эрге-хоо камгалакчылары болгаш судьялар к пас, ол черлерге шыңгыы шийтпир хүлээп алыр ужурулг. Торгаалы 10 рубльден ашпас бөдүүн садыгжылар эвес, араганы чажырып садып ту садыгларның ээлериң харысалга онаар херек. Ону кылыры берге, ба болдунмас деп мени бүзүредирин ордаяп турар. Бүзүрөвес мен!!! Ындыг садыг точкаларының чаңгыс-даа ээзин мынчага чедир, кеземче херээнге онжыр хамаанчок, безин торгатпаан. Юстиция яамызы, Айыыл чок чор департаментизи, полиция, муниципалдыг эрге-чагыргалар сайгарар ужурулг. Эр кижилерни кыйгырган мен! Корт болбаңар! Өскээр көрүнүп, арнын чажырып турган херээ чок. Боттарывыс эв болзувусса, кым бистиң өг-бүленист бажың-балгадывысты, хоорайывысты республикавысты камгалаарыл! «Ак» орук-патруль пунктузун, полиция-бил эвес-даа болза, чон-биле тургузар мен Арага садып турарларга орукту хаары ол. Эрге-чагырга дыңнангыр болгаш бодунуң чонунга хүндүткелдиг болу ужурулг. Ак-Довуракта «адрестерни» хаап кааптарын чедип алыр мен, чүге дээрге ында эзиртир суксун эвес, өлүм садып турар-дыр. Отчетту хүннүң чонга кылыр. Бүгү республикага мындыг болур».

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны

Номчукчуларның бодаалдары

АРЫН-НҮҮРҮНГЕ АРТАР

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайга болган араатанзыг өлүрүүшкүн дугайында телевизордан көргөш, 22 чыл бурунгаар болган шак-ла ындыг таварылганы сактып келгеш мону бижири ужурга таварыштым.

1995 чылдың январь 28-тен 29-туң дүнезинче Анатолий Очур-оолович биле Татьяна Седиповна Ооржактар 2 бичии кыс уруглары-биле дерзи, араатанзыг өлүрүүчүлериң холундан чок болганнар. Ынчан ол өг-бүлениң чаңгыс уруу (ынчан 7 класска өөренип турган) Тээли суурже кырган-авазыңа чеде берген турган болгаш, дириг арткан. Ол үеде истелге органнары коргунчуг кем-херекти үүлгеткен кижилерни истеп тып чадап кааннар.

Өг-бүлениң артып калган чаңгыс уруу кырган-авазының чанынга школаны мөңгүн медаль-биле дооскан. Тываның күрүне университетинге студентилей бергеш, ол үеде турган чазак даргалаарыңа, депутаттарга чурттаар бажың бээрин дилеп, удаа-дараа барып турза-даа, кандыг-даа түннел чок болган. Он ажыг чылдарның дургузунда бажың хөлезилеп, арендага чурттап чораан. Өг-бүлелиг апаргаш, 30 чыл дургузунда төлээр ипотека чээлизи-биле бажың садып алганнар. Анык өг-бүле ол чээлизин ам-даа төлөвишааннар.

Ол үеде Ак-Довурак хоорайның удуртукчу даргалары-даа, ТР-ниң Чазаа-даа чаңгыс өскүс арткан уругнуң салым-чо-

лун сонугуравааннар. Коргунчуг херек соонда чааскаан дириг артып калган кыс уругну кээргеп, бажың-балгат-биле чүге дузалашпааныл? Тыва чуртувус, күрүневис ол хире ядарап, хоозурап калган турганы ол бе? Тыва кижиниң

арын-нүүрүңге таарышпас, кээргээр сеткил чок, соок аажылап ол үениң даргаларының арын-нүүрүңге артар ужурулг.

Седип-оол ИРГИТ,
Бай-Тайганың Тээли суур

ЭЛЭЭР ТЫВА БОЛЗУНАМ!

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайга ийи кыс уруг бужар, каржы, кээргел чок, ие кижиниң сагыжыңа-даа кирбес ужурулг, хан төгүүшкүннүг херекти үүлгеткен.

Чоннуң хуралдарын чыып эрттирип тургаш, бөлүгүлөп арагалаар өг-бүлелерни адап, чон мурнунга тургузуп, хемчээн ал, арага деп-хамчыкка удур тускай шийтпирден үндүрүп көрээлиңер. Амгы үеде байырлалдарны хөлүн эрт-

тир хөйүнү демдегеп турар апардывыс. Ол эрттирерде, арага дээрге суг-ла, эл дээрге саат-ла. Бүгү бар чок төрөлдерин шуптузун чыыр. 2-3 хонук арагалап, удур-дедир аалдажып халчыл кээр. Үш чыл болгаш ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл болган оюн демдеглээр бис. Бо төгүлүг байырлалды элээр Тыва боол уткуулуңар.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ,
ТР-ниң апардыкчы

Хоочуннар аравыста

ДУРЖУЛГАВЫС ДАМЧЫДАР БИС

Бөгүн, март 16-да, ТР-нің Иштики херектер яамызының Курунениң экономиктиг айыыл чок чоруун камгалаар болгаш коррупцияга удур демисел чорудар эргелели (ССРЭ үезинде социалистиг өнчү-хөреңги оорлаашкыны болгаш спекуляция-биле демисел чорудар килдизи) бодунуң тургустунганындан бээр 80 чыл оюн демдегеп турар. Ук килдискке хөй чылдарда ажылдаан хоочун, халажылгада подполковник, ИХЯ-ның Хоочуннар чөвүлелиниң кижигүнү Сүге-Маадыр Шур-оолович Мулар-биле чоокта чаа ужуражып чугаалаштым.

— Сүге-Маадыр Шур-оолович, «Шынның» номчукчулары бодунуң таныштыгың көрүңерем.

— 1959 чылдың август 19-та Тыва Республиканың Хемчик кожуунунун Шекер сумузунга төрүттүнген мен. 1977-чылда Чадаананың №1 шко-ланы дооскаш, Красноярскиниң политехниктиг институтунун аэромеханика факультетинче транспорт факультетинче үйрүмүм кирдим. Ук өөредилге 1982 чылда инженер-механик мергежилдиг дооскаш, Армияга албан-хүлээлгем кирдим. Ооң соонда 1984-жылдан 2001 чылга чедир Чөөн-Хемчик, Эрзин, Өвүр кожуун-дарга база Ак-Довурак, Кызыл-Кыяларга Иштики херектер эргелелинче опертөлээден на-зыкка чедир ажылдааш, дүлүг дыштанылгага үнген. 1995-1999 чылдарда Москва-да Россияның Иштики хе-тер яамызының эргелелинче демиязынга юрист-правовед тежилди база чедип алдым. Соонда Тыва таможняга, сельхозбанкының Тывада он салбырынга директорнуң чок чорук талазы-биле тахчызынга, ТР-нің Хамаа-камгалалы болгаш Онза-далдар яамызынга, ТР-нің ааның ажил-агый эргеле-те ажылдадым. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг мен.

Бөгүнгү байырлалыңар-төөгүзүңге хамаарыштыр чугаалап болур силер, Сүге-Маадыр Шур-оолович?

— 1937 чылдың март 16-да ТР-нің Улус комиссарла-рының Иштики херектериниң аалы езугаар милицияның эргелелинче составыга алыстиг өнчү-хөреңги оор-лаашкыны болгаш спекуляция-биле демисел чорудар килдиз-устунган. (Орус дылда ху-гайлаарга ОБХСС). 1947-жылдың январьда ук килдис-тики херектер албанының эргелели кылдыр эде органи-зас-тыг.

ТР-ның ССРЭ-нің соста-вы киргениниң соонда, 1944-жыл октябрь 26-да, ССРЭ-Улус комиссарларының Иштики херектериниң дужаа-лы Тыва Автономнуг об-ла-ты Иштики херектер Эрге-лели бодунуң хамаарылгалыг-тары-биле, оларның иш-

тинде социалистиг өнчү-хөреңги оорлаашкыны болгаш спеку-ляция-биле демисел чорудар килдизи-биле кады тургустунган. Ооң бир дугаар начальнигинге Москвадан милицияның майору Емельян Степанович Старос-тенкону томуйлап чоруткан. Тыва АССР үезинде бо килдискке начальниктиң оралакчылары бооп, Дмитрий Авыкович Сагаан, Сайын-оол Чоодуевич Юша, Николай Егорович Зайцев, Доржу Кенденович Сагачиев, Кара-оол Ховалыгович Нурсат, Сергей Саин-Белекович Монгуш болгаш өскелер-даа ажылдааннар.

Байырлалда килдискке 1949-жылда 18 харлыг хып дээн чалыы назынында секретарь-машинка-чы болуп ажылдап чедип келген Эвелина Архадеевна Киликованы онзапал демдеглевес арга чок. Ол ынак ажылынга 37 чыл дур-гузунда ажылдааш, 1986 чылда, 55 харлыында пенсияга үнген.

— Ажылдап чораан үеле-ринерде илереткен херекте-ринерниң чамдык чижектерин чугаалап болур силер бе, Сүге-Маадыр Шур-оолович?

— Оон бээр элээн хөй чылдар эрте берген. Ук херектер ынчан эң улуг болгаш айыылдыг кем-херек үүлгедишкиннеринге хамааржыр турган. Чижээл-лээрге, Таңдының район судунуң улус судьязы хээли ап тургаш туттурган. «Гражданпроект» институтунуң төлөвилел-сметалыг документациязында хоойлуга дүүшпес кири бижилгелер, Чөөн-Хемчик ко-жуунда «Сельхозхимия» кат-тыжышкынының часкы тарылга үезинде чемишидилгелер та-лазы-биле шын эвес кылдыг-ан ажылдары, Кызыл-Мажалыктың үс заводунга, Ак-Довурактың «Ту-ваасбест» комбинатынга, Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хая суурда са-дыгга социалистиг өнчү-хөреңги оорлаашкыны дээш оларның шуптузун санаары берге.

Ынчан бистиң килдистин ажылдакчылары бодунуң даанган ажылын ак сеткилдиг күүседип, дүн-хүн дивейн, уйгу-дыш чок, амы-тынын харам-намай ажылдап чорааннар. Албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, Виктор Николаевич Мангушев, Петр Георгиевич Николаев база Сергей Саин-Бе-лекович Монгуш амы-тынындан чарылганнар. Хүндүлүг дыш-

танылгада хоочуннарывыска чоргаарланар бис. Оларның хөй кезии аңгы-аңгы бүдүрүлгелер болгаш организацияларда, кам-галал албан черлеринде ам-даа ажылдап чоруурлар.

— Сүге-Маадыр Шур-ооло-вич, силерниң ажылдап чо-раан албаныңардан бедик эрге-дужаал, чижээлээрге, генерал четкен улус бар бе?

— Ийе, оларның аразындан 4 кижиге генерал чедир ажылдаан: бо хүннерде бистиң аравыста чок Сергей Саин-Белекович Монгуш биле Михаил Ильич Дудкин, Москва облазында чурт-тап чоруур Николай Васильевич Грищенко, амгы үеде сайыдывыс Александр Федорович Лобанов.

— ТР-нің Иштики херек-тер яамызының хоочуннар чөвүлелиниң амгы үеде ажыл-дап чоруур аныяк кадрлар-га дузазы кандыгыл, Сүге-Маадыр Шур-оолович?

— Чөвүлелде 30 хире хоо-чун бар. Даргавыс Вячеслав Калын-оолович Кыргыс. Хоо-чуннар аныяк ажылдакчыларга арга-дуржулганын доктаамал айтып берип, өөредип турар. Хоорайда өөредилге черле-ринге, школаларга кем-херек үүлгедишкиннерин баш бурун-гаар болдурбас талазы-биле профилактика ажылдары кы-лырынга дузалажып, студенти-лер, өөреникчилер ортузунга лекция-беседаларны чорудары чаңчыл апарган. Оон аңгыда аныяктарга ажылдаарынга таа-рымчалыг байдалды тургуза-ры-биле оларга чурттаар оран-сава, дача кылып аар шөлдерни аңгылап бээр, материалдыг дузаны көргүзөр талазы-биле айтырыгларны шиитпирлежип, ИХЯ-ның удуртулганын ай-тырыгларны тургузуп турар бис. Аныяк ажылдакчыларның кадыының байдалын өөренип көрүп тургаш, оларга санаторий-лер, курорттарже путевкаларны чугаалажып бээр бис.

Амгы үеде Эргелелдин коллективи-биле Хоочуннар чөвүлелиниң харылзаазы быжыг. Кем-херек үүлгедишкиннерин илередип аядарынга практи-тиг дузавысты көргүзүп, оларның кижизидилгезинге, хүн бүрүде ажыл-ижинге байлак арга-дур-жулгавысты дамчыдар сорулга-лыг бис. Кады ажылдап чораан эш-өөрүмге, хоочуннарга база аныяктарга профессионал ба-йырлалывыс таварыштыр изиг байыры чедирип, оларның амы-хууда чуртталганын аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиш-киннерни күзедим!

Светлана ООРЖАК чугаалашкан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» болгаш «Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууну» муниципалдыг районнарның девискээрлеринге аңнаарын кызыгаарлаарының дугайында 2016 чылдың декабрь 12 №521 Кызыл хоорай

2009 чылдың июль 24-те «Аңнаашкын дугайында бол-гаш аңныр курлавырларын камгалаарының дугайында база Россия Федерациязының чам-дык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кириериниң дуга-йында» Федералдыг хоойлунуң 22 чүүлүнүң 1 кезээниң 1 пунк-тузунга, 33 чүүлүнүң 4 кезээниң 2 пунктузунга, 2012 чылдың июль 9-та «Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкын болгаш аңныр курлавырла-рын камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органна-рының күрүне бүрүн эрге-лерин күүседириниң дуга-йында» Тыва Республиканың №1488 ДХ-1 Хоойлузунуң 5 чүүлүнүң 3 пунктузунга, 13 чүүлүнүң 1 пунктузунга, 2016 чылдың ноябрь 11-де Тыва Республиканың Баштыңының «Тыва Республиканың девис-кээринге муниципалитеттер аразының онза байдалдар чу-румун кириериниң дугайында»

№304-РГ айтышкынынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Аңныр курлавырларының бүгү хевирлеринге, бөрүнү аң-наарындан аңгыда, оларның санын «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» болгаш «Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожууну» муниципалдыг районнарының девискээрле-ринге өйлээр сорулга-биле, аңнаарыга кызыгаарлаашкын-нары 2017 чылдың апрель 1-ге чедир кириер.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан езузунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайтызынга кириер.

3. Бо доктаал аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Хүннүң медээлери

УРУГЛАР САДЫН «КЕЖИК» ДЭЭР

Найысылалдың мурнуу микрорайонунда, Ангар-ский бульвар кудумчузунда чаа уруглар сады ажит-тыгган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол школа назыны чет-пээн уругларның чаа өөредилге чериниң байырлыг ажыдыш-

кынынга киришкен. Ол уруглар сады 280 чашты хүлээп ап болур, аңаа 87 кижиге ажылдаар, оларның иштинде 39 кижиге педагогика ажылдакчылары, Чаа коллектив-ти 25 чыл стажтыг, «Россияның ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» Долаана Сарыг-Донгак удурту берген.

«СОЦИАЛ КАРТОФЕЛЬ» БО ЧЫЛЫН УЛАМЧЫЛААР

«Социал картофель» губернатор төлөвилелин бо чылын күүседир-биле 1 млн. 100 муң рубльди тус-кайлаар.

Бо дузаны 4058 уруг өстүрүп кижизидип турар 1333 өг-бүлө алыр. Өреге бүрүзүңге 25 ки-лограмм картофель үрезинин бээр.

Социал дузаны чөптүг че-дирер сорулга-биле ооң алык-чыларының даңзын ылап-тап хынаан. Үрезини ону мур-нунда албаан өг-бүлелерге бээр. Дүжүттү ажаап алган

соонда, 25 килограмм кар-тофельди арттырып каарын төлөвилелдин киржикчиле-ринге сүмелеп турар. Ооң-биле келир чылын социал деткимче алыр өг-бүлелерни көвүдөдир.

2017 чылда «Социал карто-фель» төлөвилел республиканың «Чаагай чорукче базым» деп төлөвилелиниң кезээ апаар. Гу-бернатор төлөвилелиниң кир-жикчилери-биле социал керээни чарар.

ТР-нің Чазаның парлалга албаны.

КАНДЫГ ЧУРТТАП ЧОР БИС?

2016 чылда Тыва Рес-публиканың чурттакчы чо-нунуң бир кижиге онааштыр акша орулгазы бир айда 14242, 6 рубль болуп, 2015 чылдың деңнелинден 6,6 хуу кызырылган.

Регионнуң организацияла-рының ажылдакчыларының ажыл төлөвири бир айда 29716,3 рубль четкен, ол мурнуку чылдаа-зындан 4,7 хуу өскөн. Бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңы ортумаа-биле 28738,5 рубль чедип, 2015 чылдаазын-дан 3,3 хууга көвүдээн. Казып тывышкын бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының шалыңы эң улуг, республикада ор-тумаа көргүзүгден 2,3 катап бедик болган. Аш-чем про-дукцияларын бүдүрүп турар

организацияларда ажылдап турарларның ажыл төлөвири эң бичии деп санаан.

2017 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле Тыва Респу-бликада ортумаа пенсия 16910,5 рубль болган. 2016 чылдың IV кварталында бир чурттакчының амыдырап чурттаарының эң биче хемчээли айда 9775 рубль, ажылдап шыдаар ар-галыг чурттакчыларның — 10100 рубль, пенсионерлерниң — 7728 рубль, уругларның — 10322 рубль болган. 2015 чылдың IV кварталында дең-нээрге, эң биче хемчээл 2,2 хуу улгаткан.

Красноярск крайның, Тыва болгаш Хакасия республика-ларның статистика эрге-лелиниң медээлеринден.

“Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг”

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙНИ – ХОЙ
ООЛДААШКЫНЫНЧЕ

Чеди-Хөлдүн Чал-Кежиг суурнуң «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң 2016 чылдың киржикчилери Чойган, Инна Араптаннарның өг-бүлөзи кышты хүр-менди эртип турар. Оларның кыштаа Кадыр-Орук деп озалааш черде.

Кыштагның девискээринде улуг чараш чаа туткан кажаа,

Ада-ие иелээн чүгле мал кадарары-биле аалга олуруптар болза, оларның өг-бүлөзин кым азыраар боор. Кандыг-даа өг-бүлөгө чурттаар акша ажылдап алыр ажыл херек. Ынчангаш Инна Араптан малын азыра-вышаан, Чал-Кежиг суурнуң “Малышок” уруглар садында кижизидикчи башкы болуп ажылдап турар. Ол Кызылдың башкы колледжиниң доозукчузу.

Аныяк малчын Чойган Араптан

бажың, ооң чанында шыгжамыр аңмаары ырактан-на көстүп турар. Бажыңның чанында багда улуг кара ыттың дүрзү-хевирин безин көөрге, сүртенчиг, тыва уксаалыг ыттарга дөмейи кончуг, коданчы, ээргизи аажок, ээлериниң езулуг бүзүрелдиг ыды дээрзи билдингир.

Аныяктарның өг-бүлөзин Чал-Кежиг суурнуң чурттаачы чону 2016 чылдың эгезинде болуп турган хуралдарга хөй-ле кордакчыларның аразындан шилип алганнар. Оларның кажаа-хораазын, бажыңын тударына чоок төрөлдери, суурнуң ажыл-ишчи чону демнии-биле дузалашкан. Улуг делгем мал кажаазы, чурттаар бажыңың ишти-даштында немей кылыр ажылдар бар-даа болза, оларны чоорту кылып алыр. Амгы үеде эң-не кол чүве хойларның чаш хураганнарын чидирг чокка камгалап алыры.

Хойларның оолдап эгелээри апрель ай үези, ынчалза-даа аныяк малчыннарның коданынга март 8 байырлалында эр хураган төрүттүнген. Байырлал хүнүнде баштайгы олчазының көстүп келгени, улуг белек болган. Малдың өзүп көвүдээри ооң баштайгы оолдарын канчаар камгалап алырындан дорт хамааржыр болганда, кол кичээнгейни чаш хураганнарже угландырар дээрзин аныяктар эки билип турарлар.

Аныяк малчыннар 4 харлыг Амыр, Менди деп оол, кыс ийстерлиг. Оларын “чагыг езугаар төрүттүнген чассыгбайларым” деп аныяк ада чассыдар. Чаш хураганнарның төрүттүнерин бичии сакманчылар четтикпейн манап турарлар. “Киж болуру чажындан” деп үлегер домакта дег малчыннарның уруглары чажындан тура малга ынак, мал ажылын билер кылдыр өзер дээрзи чугаажок.

Оларның уруглары авазының ажылдап турары уруглар садына барып турарлар. Кыштаа суурдан ырак эвесте турар болгаш, авашкылар эртенчиг-не суурже чоруп каарлар. А Чойган боду хойларын хайгаарап, кадарары-биле аалга хүнээр.

“Суурувустуң чону бистиң өг-бүлөвисти “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” төлөвилелиниң киржикчилери кылдыр шилээш, деткээн чүве болганда, оларның идегелин чидирбейн, 200 баш хойларывыстың оолдарын онча-менди камгалап алыр дээш, бар-ла күжүвүстү салыр бис. Ол ышкаш Тыва Чазактың болгаш Көдээ ажыл-агый яамызының тургусканы төлөвилелдин ачызында бис ышкаш бут кырынга чаа туруп турар дыка хөй аныяктар деткимчени алганы өөрүнчү” – деп, Чойган чугаалаар.

Кыштаг девискээринден ырак эвесте хем агып чыдар, арыг иштинде кара-суг база үнүп чыдар болгаш, Араптаннарның өг-бүлөзи суг хандырылгасы-биле бергедээшкн чок. А чырык айтыры харын нарын. Уруглары чаш болгаш, электри шугумун кирип кээрин четтикпейн манап турарлар. Амгы үеде автомашина аккумуляторунуң дузазы-биле бүлүртүң чырык

кожуп алганнар. Кыш эртип, хүн херелдери дыңзый бээрге, боттарының садып алганы хүн батареязын ажыглай бээрлер. Ындыг-даа болза чиик өртектиг, күштүг эвес хүн батареязы болгаш, чүгле сайгылаан чырынга-ла өй. “Оода телевизор көөрүңге, телефон зарядтаарыңа чедер хире хүн батареязы турган болза, чүгээр ийик” — деп, аныяк малчын демдегледі.

Бажыңны чаа хескен, өл ыяш-биле туткан болгаш, шык, соок болган. Кышкы үеде чүгле от күжү-биле турар. Ынчангаш чылыг бээрге бажыңның ишти-даштындан чылыглап алыр деп планнап турарлар.

Төлөвилелдин негелдези езугаар 200 баш хойну кыштадырынга 4-5 машина ишти снген херек турган. Амдызында малчыннар 2 машина снгени дүжүрүп алганнар. Чеди-Хөл кожуунда бо кыжын кылын эвес хар чагган болгаш, малды хүннүң одарладып, кадарар арга бар. Амгы үеде мал чеми эвээжээн. Баштайгы көк үнгүжеге чедир ол хире мал чеми четпес ышкаш боорга, аңаа немей пресстеп каан снгеннерни бичиилел немей садып, курлавырлап ап турар болдулар. 200 баш хоюндан аңгыда кадарчылаарда мунар бир ажылчын аъттыг. Аңаа база снген херек апаар болгай.

Арга-дуржулгазы эвээш малчыннар кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчыларының доктаамал хайгааралында. Кыштагда соталыг харылзаа бар болгаш, малдың канчаар кыш ажып турарын, аныяктарның кайы хире чурттап олурарын хүн бүрүде соталыг харылзаа дузазы-биле билип ап турарлар.

Часкы үеде бөрүлерден оваарныры база чугула. “Хой кадарып чоруурга, чоок кавыда бо-ла бөрүлер истери көстүр, а чамдыкта одар чоогундан халып эртип-даа турар. Оларны хойже чоокшулатпас дээш, үргүлчү кичээнгейлиг хайгаараар апаар” – деп, аныяк малчын чугаалады. Ынчанмайн канчаар, кол-ла чүүл малдың баш санын чидирбес дизе, бөрүлерден оларны камгалаар. Чойган Араптанның бодунга бүзүрелдин, бурунгаар көрүштүүн эскерип көөрге, езулуг улуг малчыннардан дудак чок деп болур. Каш чыл эртерге олар суурунуң чонунуң бүзүрелин бадыткаар төлөптүг ажыл-ишчи малчыннар апаар дээрзинге бүзүрөп болур.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Малчынның тудуп алган бажыңы.

ПАССАЖИРЛЕРНИ
ДОКТААМАЛ АРГЫШТЫРА
ЭРГЕ ДЭЭШ

Тываның эрге-чагырга-зы республиканың чурт-такчыларының болгаш хоойлу езугаар ажылдап турар пассажирлер аргыштырыкчыларының эрге-ажыктары дээш хоорайлар аразының пассажирлер аргыштырарының рыногун органиастаарынга базымнарны кылып турар. ТР-ниң Орук-транспорт комплекзиниң яамызы эрткен неделяда муниципалдар аразының маршруттарынга доктаамал пассажирлер аргыштырарын боттандырар эрге дээш ажык мөөрейни чарлаан.

Яамының дыңнатканы-биле, Россияның төөгүзүнде бир дугаар бүгү чурттуң девискээринге оларны органиастаарының чаңгыс аай чурумнарын кирип турар 2017 чылдың январь 1-де күш кирген № 220 федералдыг хоойлуга дүүштүр мөөрейни эрттирер. Ол хоойлу хөй-ниитиниң транспорт адырынга корум-чурумну кириеринче угланган.

Лицензиялыг шупту сөөртүкчүлери автовокзалдарга быжыглаары, шимчээшкн чурумун, социал чиигелделерлиг кижилерни – инвалидтерни аргыштырарының дүрүмнерин, пассажирлерни чүгле маршрут картазында бадылаттыг доктаам черлеринге олуртуруп болгаш дүжүрерин сагыыры, автобустарны тахографтар болгаш ГЛОНАСС херекселдери-биле дерири-нда көрдүнген.

Ооң дүрүмнери пассажирлер аргыштырарының бо хүнде чедимче чок аргыштырылга практикаын узуткаарынче угланган. Рейс мурнунда автобус бажың чанынга азы хууда гараж иштинге эвес, а Орук-транспорт яамызының негелделеринге дүжүп турар тускай «парковкаларга» турар уjurлуг. Аңаа теххыналда болгаш чолаачының эмчи хыналдазын эрттиргениниң дугайында документиленни көргүспээн шаанда, ону орукче үндүрбес. Пассажирлер аргыштырары-биле лицензия алырының чурумун база шыңгыраткан. Аккредитация эртери-биле аргыштырыкчы ишкн автобустуг, механик болгаш эмчи ажылдакчыларлыг болур, ол ышкаш пассажирниң мурнунга хамааты харысалгазын камгаладып алыр уjurлуг.

Республиканың найысылалының болгаш кожууннарының административтиг төптериниң аразында муниципалдыг 8 маршрут тургустунган болгаш садары-биле чарлаттыгган. Оларның аразында Шагаан-Арыг болгаш Туран хоорайларже, Чаа-Хөл, Тээли, Сарыг-Сеп, Самагалдай болгаш Эрзин суурларже автобус

маршруттары бар. Аргырыкчылардан чагыгларниң Орук-транспорт яамызы апрель 3-ке чедир хүлээ

Мөөрейниң киржикчилер оларның пассажирлер аргыштырар талазы-биле дуржулгазы, оларның кыны кемдээн кижилерлиг озал-ондактарының с транспортунуң клазы бо ажылгаан үе-хуусаазы, сажирлерге таарымча чижээлээрге, серииттенд соодукчузу дээш өске херекселдериниң бары, валидтер аргыштырар таарыштыр дериттингени, оон-даа өске талаарын рымдаалап көөр дөрт критерийлер езугаар үнелээр. Парам бүрүзүнүң аайы-биле ж баллдар салыр, оларның биле тиелекчини тодарады

Бо дээрге пассажир транспорт ээлерин мөөрейге риштирер талазы-биле ТР Орук-транспорт яамызы ийи дугаар оралдажышкы дыр дээрзин демдеглэ чугула. Баштайгызы 2016-да болган. Ынчан мөөре эртпээн кылдыр санаан, ч дизе аңаа чаңгыс-даа ч кирбээн.

Хоорайлар аразының маршруттарына хоойлу езуг ажылдаар күзелдиг улус бар-даа болза, бо удаа база бүтпейн барып бол деп специалистер санаптар. Чамдык эксперттер бодалы-биле, 90 чылдар эгезинден тура пассажир аргыштырарына тергилд турган, үндүрүглөр төлө дээш, чажыт ажылдаарында он-он чылдар дургууда хостуг халдып чаңчык кижилер оларга шаптыкт турар.

Бүгү деңнелдин эргачагыргазының муниципалдар аразына пассажирлер аргыштырарының рыног аразында үлөшкн хууда аргыштырыкчыларга салды чедирер бүгү деңнелдин эргачагыргазының кандыг-да аргазының чогу байдал улам нарыыдадып турар. 2017 чылдың январь 1-де күш кирген пассажирлер аргыштырарының органиастаарының дугайында хоойлу езуга хайгаарап органнарының аккредитация эртпээн транспорт ээлерин торгаап кезедир эргези бар-даа ышкаш, ыңдыг даа болза сайгарлыкчыларны деткириниң дугайында өск федералдыг хоойлу езуга оларны торгаар хамаанчок хынаары безин хоруглуг дээрзи билдингир. Бети-ле дээрже 2018 чылга чедир.

Ындыг-даа болза хөй-ниитиниң пассажирлер аргыштырылганың рыногунга үрдө манаан корум-чурумну кириеринге базымны республиканың эрге-чагыргазы кылган.

ТР-ниң Чазаның сайтызында.

Уран чүүлдүн кижилери

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЫ
КЫЗЫГААР ЧОК

Тыва чонга билдингир, сураглыг бурят скульптор, чурукчу, ювелир, Россияның чурукчулар эвилелиниң кижигүнү Даши Намдаковтун уран чүүлү чүгле Бурятияның, Россияның эвес, харын-даа делегейниң, амгы үениң уран чүүлүнде тайылбырлаттынмас болушкун. Ооң уран чүүлү кызыгаар чок, кижилерни магададыптар, хаара тудуптар боорда, кайгадыптар.

Онзагай, ховар чурукчу ажилдарында национал езу-чаңчылдарын кадагалап арттырбышаан, ону амгы чаа, авангард стильге көргүскен. Ооң чогаадыкчы аяны катаптаттынмас: хевири, уран аргазы, шимчээшкини, дең-дескизи болгаш аяннажылгазы, утка-шынары онзагай бүдүштүг. Классиктиг, чаңчылчаан Чөөн чүк биле европейжи цивилизацияны каттыштырып турары Дашиниң стилиниң онзагайын, катаптаттынмас тускайлаңын көргүзүп турар.

Даши Намдаковтун ажилдарында бурунгу өртемчейиниң омур-хевирлери көстүр. Ынчалзажок Даши амгы үениң уран чүүлүнде көскү үлегер болуп, бодунуң күш-шыдалы, энергиязы-биле бистиң үеже шилчип келген бурунгу үениң уттундурган омур-хевирлерин болгаш болушкуннарын катап тургузуп, сайзырадып турар.

Даши Бальжанович Намдаков 1976 чылдың февраль 16-да Чита облазының Хилок районунуң Укурик суурга төрүттүнген. Ооң долу адын Даши Намдаков дээр («Даши Нима»), бурят дылдан очулдурарга, «Чедишкунниг хүн». Ада-иези Бальжан биле Буда-Ханды Намдаковтарның сес ажы-төлүнүн алды дугаары. Намдаковтарның угу хүндүктелдиг бурун дарган төрөл бөлүккө хамааржыр. Ол төрөл бөлүктен тергиин ювелирлер, ус-шеверлер болгаш чурукчулар үнер турган.

Д.Б. Намдаковтун чүдүлгези — буддизм. Ооң адазы ыяштан буддизмниң демдектерин, дүрзүлерин чазаар турган. Ооң ажилдарында буддизм кандыг рольду ойнап турар деп айтырыгга, ол буддист кижиге ындыг айтырыг дыңнаары арай чиктиг-дир деп харылаан.

Улан-Удэ хоорайга бурят скульптор Васильевтиң мастерскаязыга ажилдап тургаш, 1988 чылда Красноярскиниң уран чүүл институтунче кирип алган. Өөредилгезин дооскаш, катап Улан-Удэге чедип келген. 1990 чылдарда Улан-Удэге бичежек ювелир мастерскаяны ачыдып алган. 2000 чылда ооң бир дугаар делгелгези болган. Ооң мурнунда ол ооң ажилдарын чүгле Иркутск биле Чита областарының чурттакчы чону, буряттар болгаш моолдар сонугаар деп бодап чораан. Ылап-ла ол делгелге соонда ооң чогаадыкчы салым-чолу хенертен бедээш, Москва хоорайже көже берген. Ооң делгелгелери Европа болгаш Азия, Америка чурттарында доктаамал эртип турар.

Скульпторнуң ажилдары Күрүнениң Эрмитажының фондузунда, Санкт-Петербуркта Россияның этнографтыг музейинде, Чөөн чүк чоннарының уран чүүл музейинде, Москвада амгы үениң уран чүүлүнүн музейинде, ол ышкаш делегейниң аңгы-аңгы чурттарының музейлеринде — Нью-Йоркта «Тибет-Хауста», Кыдаттың Гуанчжоу хоорайда уран чүүл музейинде шыгжаттынып чыдар. База В.В. Путинниң, М.Ш. Шаймиевтиң, Ю.М. Лужковтун, Р.А. Абрамовичиниң дээш оон-даа өске россияжи политиктер болгаш бизнесменнерниң хуу коллекцияларында, ол ышкаш Германия, Франция, Бельгия, Швейцария, Финляндия, Япония, АКШ, Тайваньның хуу чыындыларында бар. Немец политик Герхард Шредер, кантри аялга сылды-

Даши Бальжанович Намдаков

зы Вилли Нельсон, кино артизи Ума Турман ышкаш ат-алдарлыг, сураглыг кижилер Д. Намдаковтун ажилдарының эдилекчилери. 2012 чылдың апрель 14-те Лондонга Даши Намдаковтун ажылы — Чингис-Хаанның улуг тураскаалын тургускан.

2003 чылда ону Россияның Уран чүүл академиязының мөңгүн медалы-биле шаңнаан. 2007 чылда «Монгол» деп кинонуң дизайн каасталгазын кылгаш, «Ника-2008» биле «Белый слон» деп кино шаңналынга төлөптиг болган.

2009 чылда Д.Б. Намдаков бөлүк делгелгелери дээш культура адырынга РФ-тиң Чазааның шаңналының лауреады болган.

2014 чылда Даши Намдаков Тываның Россия-биле демнежилгезиниң 100 чылдаан байырлалына тыва чонга улуг белекти сөңнээнин кым-даа утпаан. «Азия төвү» тураскаалдың орнунга чаа композицияны скиф аян езугаар тургускан. Ол дээр — чер бөмбүрзээн тудуп турар үш арзылаң, Чөөн чүктүн улу деп амытанының дүрзүзү, бедик стелла болгаш аң-мең дүрзүлери дээрже согуналып үнгени. Ооң чанында «Хааннар аңнаашкыны» деп композицияны база тургускан. Ол ажылы дээш скульптор делегей шаңналынга болгаш сураглыг Микеланджелонун кайгамчык ажилдарын кылып турган Пьетрасанта хоорайга «Чылдың чурукчузу» деп атка төлөптиг болган.

Алдынай СОЯН.

Шаг чаагай, Шагаа чаагай

ТӨРЕЛ АЙМАКТАР
ШАГААЗЫ

Кандыг-даа байырлалды эрттирери ону башкарып, организаастап турар кижилерден болгаш чоннуң идепкейлиг киржилгезинден хамааржыр.

Бай-Тал сумузунга бо чылын эрткен Шагаа байырлалына ыракта чурттап турар кадарчылар Аңгы-оол Очур-оол, Дамбылаларның өг-бүлөзи, тыва хөгжүм херекселдери кылыр мастер Сергей Чөгээ дээш оон-даа өскелер киржи келгени онзагай.

Бай-Тал сумунуң Хурал баштыңы Хөвөөмаа Оттук-оол, чагырга даргазы Борбак-оол Конгар Шагааны кайы төрөл аймак (ооржактар, хомушчулар, монгуштар, саттар, ондарлар дээш оон-даа өске) организаастап эрттирерин дугурушкаш, даасканнар. Аңаа депутаттарның киржилгезин көдүрүп, агитквартиралар аайы-биле быжылгап, аныяктарның киржилгезин идепкейжидип, чаңгыс-даа арага-дары ишкен, эзирзэн кижиге турбас кылдыр организаастааны эки түңнелге чедирген.

Шагаа байырлалы хайымныг-даа эрткен. Улуг аъттар, аныяк аъттар, чоруктуг аъттарның чарыжын алышкылар В.М.

Наажан, Василий Наажан көрүштгеннер. Аңаа Н.А. Күнзүк, Айба В.И. Таргын, Б.Д. Дамбыл, Нач Отчугаш Араптан, Кудай-Мерг дээш өске-даа аныяктар киришкен.

Баг кагар оюнну Хүлер-оол организаастааны солун болган. чон аразынга шашки, эр улус шыдыраа, тевек, хой көдүрү дай кызыл-тасты эгин кырынга мөөрейлер, аныяктар болгаш аразынга хүреш болду. Хой көдүрү Бавыл, хүрешке Хемчик Салчак Танаа-Херел Сарыг-Деге үжүрү харлыг Белек Хертектиң содак-көрүштүүн, езулуг келир үениң м луру билдингир. Хоочун мөгелер Аяс Сыргыт-оол шүүлген. Кеж үжүрлөшкөш, ирталган. Хоочунт Борбак-оол Даржаага, Аяс Араптан шаңналдарны тывыскаан.

Шагааның түңнел кезээнге, хой аймаандан мээң авамның кады дуңмазы, Шагдыр Хомушкунуң, Данар Петров, Байлак, Кызыл-Делег-оол (башкы Бараат), Бараат (аңчы Бараат) олар бистерге кады узун назынны йөрээп күзээни дээ четтиргенивисти илереттис.

Бараат ДЕЛ

Бай-Тайга кожуун, Бай-

Хууда бодал

ЧОННУҢ ТООМЧА
ЧОГУ

Шагаа байырлалының соонда, бир дугаар ажил хүнүнде, дүгүш үезинде, чанывыста кафеден кофе ижиптер дээш үнүп келгеш, муңгаранчыг таварылганы көөр ужурга таварыштым. Ийе, муңгаранчыг, чүге дээрже ук таварылга республиканың шуут-ла төвүнге, Парлалга бажыңының дужунга, төп рынокче кирер черге болган.

Улгады берген ийи эзирик кижиге чокшуп тур. Оларның арыннары, холдары ханшылба. Өлүржүп каары мыяда, чокшуп турар улустун холдарында харын-даа бижек чок болган. А оларның кыйы-биле эрткен улус канчалган деп бодаар силер? Он-он тыва кижилер, амфитеатр тургузуп алгаш, адыш часкап, хөй кезии видеога тырттырып ап турлар. Ынчал турда, демги ийи эр кылын хептерин уштуп октапкаш, билектерин сывырыпкаш, ийи пар дег сегиржип алдылар... Элдентиг чүве, чаңгыс-даа кижиге полицияже-даа, ОЗ-че-даа долгаваан. Каттыржып шоотпушаан хевээр турлар. Оларның кижиге бүрүзү шак-бо ашактар дег адаларлыг-ла болгай. Чогушту оон ыңай көрүп шыдавайн бардым. Оларны ийи тарай иткилепкеш, чүгле беш сөс сөгледим. Чамдыкта сөс чудуруктан күштүг болур. Көңүс чаа-ла ийи бодун үзе-чаза сокчуп каа дег чокшуп турган улустун эзирин хенертен сергей хона бергеш, идик-хевин чыып алгаш, ийи тарай кылаштажы берди. Долгандыр туруп алгаш, оларны көрүп турган улуска база ыянчыг апарган хире, арыннарын чажыргылапкаш, шыңгырай бергеш, тарап чоруптулар.

Чүге-ле ийик, чем чиир безин хөңнүм чок апаргаш, ажылымче дедир чоруптум. Ынчалза-даа ажил каяа башче кирер. Амгы үеде бистиң аравыста чок, Тыва Республиканың Камбы-ламазы чораан кижиге-биле беседалар сагыжымга кирип келди. Ооң ажилдаар кабинеди-даа, чурттаар чери-даа болур Цеченлиг хүрээзинге үргүлчү барып, тыва нацияның келир үезинин дугайында чугаалажыр турдум. Тодаргайы-биле, тыва чоннуң мөзү-шынарының кудулаанының дугайында. Шажын-чүдүлгениң удуртукчулары бо айтырыгны онза кичээнге алырын дилеп, негеп турдум. Бо хүннерде Чөөн чүк улунуң чараш чаңчылдары сиңген куда-

дою чүге байыргаарының найы хуула берген? Дорту-биле чугаа чүс-чүс аалчыларның болгаш төрөлдерниң арагалаашкыны апар кижиге төрүттүнери, куда-дой, кижиге орукче үдээри арага-дары-биле хо апарганы? Чүге шажынчылар оон да ыытташпазыл? А оларның чам сайгарлыкчы чорук кылып эгелзэн эвес шажынның төлээлери кан чылдагаан-биле оон дугайында ч чугаалап шыдаваас болза, хостуг журналистери сөстен алзын. Мэ актерум, американ Сизтде универ философия факультетинин доо Брюс Ли чүү дээн ийик: «Холдарда чурттаарының орнунга, хрусталь де бичии кезектерге чуурлуп калганы.

Ынчалза-даа Чөөн чүктүн база Кыдаттың философиязын эки билги Ли оон бо үстүнде сестери-биле бод дайзыннарны тып ап болур дээрзин лаар. Сээң шынчы чоруун сен чүнү үнелигил? Бо чурттапгада сен чүнү сен? Чүгле Ада-чурттун дээш Ка үрелген чалыы назыныңдан өске аа көргөн сен бе? База бир таварылга тып келдим. Мээң эштерим аныяк дургузунда таныжып чугаалажып бот-боттарына ынакшыжып, кады чурин сүмелешкен. Ынчалза-даа ава хам төрели оларга удурланып эл Сылдыстары таарышпас хевирлиг.

Ынчан бис үжелээ Башкыга бары Башкывыс бисти хүлээп алгаш, келгениңер шын-дыр, кижиге дээрже эң чүүл-дүр, ортаакы вектерниң чаңчыл биле чурттаан ажыгы чок. Бир эве кижиге бот-боттарына ынак болза, ол ынакшылын кым-даа, чүү-даа докта шыдаваас... Өлүм бе? Ам мээң бажым бир ынак актерум Виктор Цойнуң сө кирип келди: «Өлүм чурттапгада ден, а шыл — манаашкына...» Башкы база деп чугаалаар. Хүрээ даштынга Башкы ле чарлып турар үеде мен ооң менчү чанынга үр туруп шыдаваан мен, м угаанның кижиниң дугайында бодалда сагыш-сеткилим хөлзөй берген.

Улгады берген ийи кижиниң чок көргөш, шоодуп-каттыржып, видеога тырып ап турган кижилер бо статистик номчуур дээрзинге идегедим. Моон со ындыг таварылга туруп келзе, олар өскээр боданырлар ыйнаан.

Ай-Демир КАДЫГ

Россияның Журналист

эвилелиниң кижиге

Чечен дайынының хоочун

туризм

«ИНТУРМАРКЕТ-2017»

Эрткен дыштаныр хүннерде «Крокус ЭКСПО» деп делгелге төвүгө чыл санында эртип «Интурмаркет» деп XII Бүгүлүк турисчи делгелге бол-
Ааа Тывадан ТР-ниң культура

Алдар Тамдын баштаан делегация киришкен.
хүн үргүлчүлзэн делгелге Россияның 81 регион боттарының чер-чуртунун делегация аргаларын таныштырган. Чыгыш тургускан стендилеринден чыгыш янзы-бүрү хевирлерин, маршруттарын көрүп болур. Ол делгелге көрүп келген чон тус национал кухнязы-биле таныжып, буклеттерни сонуургап көөр болган.

делгелге байырлыг ажыдышкы-культура сайыды Алдар Тамдын делегациязы-биле кириш-составында ТР-ниң культу-зының туризм талазы-биле министриниң даргазы Лариса Дос-иниң информастыг регионал-

дыг төвүнүн специализи Илона Байкара, «Тыва Аян Travel» турисчи фирманың директору Айслу Хорлуу база Улустун хөөмейжи Мөңгүн-оол Ондар, сурагыл хам Лазо Монгуш олар бар.

Бистиң республиканың информастыг стендинде турбазалар, сыын фермазы, эм шынарлыг аржааннар болгаш хөлдөр дээш Тываның шупту турисчи маршруттарын көргүскен. Ол ышкыш сонуургалдыларга республикага 2017 чылда болур солун болуушкуннарны таныштырган. Чижээлээрге, малчыннар байырлалы Наа-дым, Хөөмей хүнү, дириг хөгжүм болгаш шажын чүдүлгениң фестивалы «Үстүү-Хүрээ» дээш оон-даа өске улуг хемчеглер хамааржыр.

Делгелге сонуургап келген аалчылар сүтүг шай, ааржы, быштак, боорзак, тыва саат, сыын мыйызындан кылган эм шынарлыг чулук дээш, тыва национал аш-чемни амзаар аргалыг болганнар.

Ол ышкыш Тываның чурумалдыг агаар-бойдузун чураан суй белектерни аңаа делгезен. Бо-ла бүгүн аалчыларга таныштырып турда, сценага хөөмейжи Мөңгүн-

Делгелге Тывадан кижикчилери.

оол Ондар, аныяк ыраажылар Сайлык Оммун, Александр Куулар база Щепкин атыг театрының дээди училищезиниң салым-чаянныг студентилери солун концертти бараалгаткан. Лазо Монгуштун көргүскен бажың-балгат арыглаар база бойдузун буянын күштерин кыйгылар езулалдарын

чон улуг сонуургал-биле көргөннер.

«Интурмаркет» — чурт иштинге туризмни сайзырадыр Россияда эң улуг делгелге. Чурт иштинге туризмниң айтырыгларына хамаарышкан конференциялар, семинарлар база аңаа эрткен.

Бистиң корр.

алар аразындан

АВАВЫС ДЕГ АРАКТААР

кижиниң сеткилин сергеп чугаалаарга, кижий-ады көдүрлүр ди-
олгай.

чер кырынга бисти чаяап невис Бүрбеш-оол Кужаа-а Хөгже Сыратовна Оор-нуттоптук, ажылгыр кезээ-ан. Оларның кайызы-даа аңнал-макталдың, орден-

хавыяаның эдилекчилери. «Узак аът черниң ыраандан көстүр, угааныг кижичоннуң аразындан көстүр» деп үлегер домак-

да-иевистиң үлегерлиг ки мөзү-бүдүжү биске болганы дыка-ла улуг наан. Угбам Наталья Оор-ла ону бадыткап турар чоруур мен.

ис Наталья ада-иевисти жум, ажылгыр база дыка илди, кээргээчел болгаш ваачал кижичи. Ававыс лап чорааш чырык чер айттанза-даа, угбавыс солуп, бистерни карак-сүмезин берип чоруур. ык камгалал шугумунда тразы болуп 30 ажыг ишти ажылдап чоруур. холунун чымчаан, мер-ыын, кижизин эмнеткен чугаалай бээр. Ол ада-хөй шаңнал-макталдың и.

ажы-төлүвүс, уйнукта-ш угбам кезээде сагыш-ур. Ооң бистерге канчаар уруун шуптузун санаар үн кыдырааш-даа долдур тур. Ол бисти кезээде ирел чонуңар хүндүлөп, иле үнчүп-киржип эдер-човап, шыдаар шаңнар-лап чоруңар-деп чагыыр а тоолдарның база бир ык кадын болгай. Кадын чыктыг чараш, энерел эриг баарлыг угбавыска ини күзедивис.

Надежда КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

Хоор чоннуң аразында кандыг-даа кижичоруур. Өвүрнүң тургустунганы, шажын-чүдүлгө дугайында чугаалар, Шожун даңгына, Ак-Хаан деп тоолдарны база Кайгал Тараачының бодунуң дугайында сактышкыннарын дыңнап бижээн улуг өгбевистиң адын Бюрбю Кыргысович Ойдуң дээр чораан. Ачазы чок апаарга, уруглары ачазының бижээн чүүлдерлиг кыдырааштарын камныг шыгжап чорааш, солун-сеткүүлге үндүрер аргазын көөрүн менден билээрнер. Бо хүн Ирбитей, Хоолуга чурттап чораан өгбелерниң салгалдары чуртунуң төөгүзү-биле танышсын дээш, Бюрбю Ойдуңтун Өвүрнүң тургустунганы деп чүүлүн «Шын» солун чырыкче үндүргөн.

Өвүр кожуун угунда турбаан. Улуг-Хеминиң алды сумузун Даа даргазы чагырып турган. Алды суму дээрге түлүштер, кыргыстар, доңгактар, туматтар, адыг-дүлүштер, долааннар сумулары. Өвүр талага тумат сумузу эң-не улуг, бир талазын Ирбитейге, бир талазы Хоолуга хамааржыр дагылыг суму. Мал-маганга одар-белчири четчир, аң-мең-биле бай-байлак оран чораан. Даа кожуунуң эң-не мурнуу кыдыы черле төөгүдөн бээр өскениң девискээринче кир-бес-даа, кызыгаарын моолдар чыгырып чоруп органнар. Ол үеде төп черден эрге туткан кажар дүжүмөттөр үндүрүг дээш чонну мөлчүп, өреге бүрүзүндөн ынча-мынча аң, кеш, ас, киш, мал-маган алыр турган.

Туматтарның аразындан ужу-дүрүм билир кезек кижичүндүт хавырып келген улусту хынап көөрге, башкы амбындан кандыг-даа хуу бижик чок, таңма баспаан боорга, чүнү-даа төлөвейн, үндүр сывырып чорудупканнар. Оон эрге-дужаал туткан дүжүмөттөр, хоптак шериг чанчыннар үндүттү төлөдип эккелер дээш шериглер чоруткан. Кадыр-кашпал Ирбитей биле Хоолуга чурттап турган туматтар шериглерниң кээрин биллип алгаш, чылча шапкаш, чорудупканнар. Тиилеттирген таладан оон артык хөй санныг шериг кээп, шивинкинеринден бүдүү Чалаа даан дагыыр хүннү биллип алгаш, ол дагыны бүзээлеп келген чүве-дир. Шериг херзэнге өөрөнгөн улусун туматтарны орта чылча шапкан. Ынчангаш чоокка чедир-ле тумат дээр чиңгине аттарын өске аттар-биле солуп чордулар. Ынчаар-ла кара-туматтар дээр чораан.

Чоокку үеде моол талазындан тумат чуртун база кызып чоруп орап болу берген. Оон база-ла ааскыр-сөскүр туматтарның Булгаар чейзең деп кол кижизи башкы амбынга чедир чаргылдашкы, ол чер тумат чурту деп бижийин алгаш, тиилелгелиг чанып келген. Орук ара аарып чоруп орган дээр. Оон келгеш: «Мен-даа моон үнмес боор мен» — дээш, кончуг улуг өле шарыны соктургаш, хос

Салгалдарның төөгүзү

«КӨК-САЙЫРНЫ АЛЫСПАС ДЭЭШ...»

теректиң даштын өрттөткөш, ол теректиң иштин орта ук бижикти суктургаш, даштын шарының өл кежи-биле көттөткөш, хорумга шыгжаткан дээр чораан. Ынчан ол:

Көк-Сайырны алыспас дээш,
Хөөкүй бодум барды.

Кызыл-Сайырны алыспас дээш,
Кызыл тыным барды

деп чыткаш, мөчээн. Туматтың Даваазың-Хаа дээр кижичи оолдуг турган. Улуг огу, революсчу эрес эр Сиилиң-Хуурак, бичии огу Даржаа хелиң лама эрге-дужаалдыг. Ийи алышкының бодалы ийи аңгы турганы ол хире. Кончуг дээр революсчу Сиилиң-Хуурак тумат сумузунга чаңгыс дүңмазы Даржаа хелиңниң малын хавырбаан дээр. Сиилиң-Хуурак ийи кыстыг, улуг уруун Түлүш Согаң огу Сагаан-оол алган, бичии уруун туматтың Чааш Кошкар-оол деп кижичи алган. Даржаа хелиңниң ийи огу турган. Балган биле Амырбит, бичези мал эмчизи, акызы Балган Чалааты сумузунуң даргазы-даа турган.

Булгаар чейзеңниң соонда Чамбаа чейзеңниң албатызы Доңгак Кодан-оол дээр бай кижичагырыкчылаан. Күдээлерин Чамбаа чейзең, Самбуу мээрэн дээр. Ооң улуг огу туматтардан төрөли кижичагырап алган, ол оол туматтарның Борбак чейзең дижири Борбак-оол деп кижичи болур. Туматтарның чейзеңи азы чагырыкчызы ортун огу Ойдуң Кечил, ону Кыргыс Мөңгүн шугаганчы азыраан, ону Кыргыс Ойдуң дээр, Мөңгүн-кыстың угбазы Шынакайны Түлүш Согаңнай алган, ол хөй уругларлыг, оолдарлыг чораан. Бай Кодан-оолдун хөй ажы-төлүнүн улуу Курзук-уруг, сөөлүндө барып ооң күдээлери Доткан казак черинге, Седен-Дамбаа Улуг-Хем кожуун даргазы, Доңгурак Төп хораа черинге турган. Оларны бай кижиниң күдээлери дээш контрлаткан, эң бичии дүңмазы Мандышпааның эртем-билии-даа чок, ынчалза-даа акыларынга чыпшыр тудар боорга, Ховалыг дээр фамилиязын албайн, кадайының Мохов дээр фамилиязын алган. Ооң огу Мандышпаа Мохов Опуштайны, дээди эртем чедип алырга-даа, кызар-кыяр чораан... Седен-Дамбааның огу Балчыыр-оолду школага хүлээп ал-бас боорга, бот-өөредилге-биле өөрөнгөш, Тимирязев аттыг академияны дооскаш, удуртур ажылдарга ажылдап чораан. Ооң бичии дүңмазы база дээди эртемниг кезер-эмчи болган. Ол үеде Улуг-Хем кожуундан Хемчик-оол, Чүлдүм дээр улуг сайыттар контр херзэнге онаашкан ужундан, Доткан, Доңгурак, Седен-Дамбаага чыпшырып, Балажыкты контрлаткан, Норильскиге херзэн

эрттиргеш келген. Кыргыс Ийма Хырыңнай огу деп кижичи айыыл чок черге ажылдап турда, Хемчик-оол Хендерге чурттуг боорга, ажылындан үндүргөш, ол өөнүң ишти Дикбаа Найдан-оол уруундан чарылган. Оозу уруу-биле Өвүрге ажа бергеш, аңаа чурттап чораан. Мындыг херектерни бижиир болза, түң чок көвей: ол үениң байдалы-биле алыр болза, бирги черни Тес-Хем кожуундан сояннар, Сандамаа баштаан, ийигизинде Хемчик-оол баштаан Улуг-Хемден, үшкү черде чөөн кожуун, Чурмет-Дажы баштаан улус бооп турар. Чаңгыс кижик: чээрби ийи чыл иштинде тибет чуртунга өөрөнгөш чораан Лопсан-Чимит, тыва бижик чогаадып каарга, лама кижиниң шын эвес боор дээш, хоруп, хүлээп албаан. Алды дыл билер Лопсан-Чимитти шивинки дээш дээди яла-биле шииткен. Ооң эжи Кыргыс хелиң чээрби чыл өөрөнгөш, Төвүттен өрттээл солуп, чадаг кылаштап чанып оргаш, эжиниң салым-хуузу кандыг болганын дыңнааш, чуртунче чанарындан корткаш, Өвүрнүң Дөргүннер деп черинге чурттап берген. Кадайлыг, чаңгыс уруглуг. Уруунуң адын судур ажиткаш, боду адаан, Мындырия дээр.

Ол үеде телефон харылзаазы бар эвес, аът-биле аргыжар турган. Торгалыгны Дус-Даг деп адаар турган. Аңаа кууларлар, доңгактар, моңгуштар холуй чурттап турган. Дус-Даг, Чалаатыны Улуг-Хем, Хандагайты, Саглыны Чөөн-Хемчик, Алдыы Хүрээге Буян-Бадыргы он сумуну, Үстүү-Хүрээге Көкей ноян он чеди сумуну чагырган турган. Кажан Тыва Совет Эвилелинге каттышканда, Саглы, Солчур, Чалааты, Дус-Даг чаа кожуун Өвүр апарганы ол. Чаа кожуунга эртем-билиглиг улус херек апаарга, партия райкомунуң секретары Пюрюна, кожуун даргазы Бойду, милиция даргазы Чооду Сарбаа Чалчык огулар болганнар. Оон-даа өске Кыргыс Бады-Суур, Ямбул, Базыр-Сады, Дажы-Дондуп дээр даргалар турду. Суд, прокуратура чери база тургустунган, аңаа Кенеш деп дээди эртемниг кижичи, угу Чаа-Хөлдөн дээр чораан, прокурорунга Адыгжы (?) дээрзин эккелген. Ол үеде Өвүрнүң чүгээр бижик билер улусун түр курстарга өөреткен. Доңгак Доржукай Одай-Сүрүнөвич, Доңгак Чамбал-оол Дыңгылдайовичини эртем-билиг чедип алырга, Кызылче тырта берген.

Эрги төөгү арай-ла чамдызы утундура берген. Бижикчи боду база кыры берген. Ынчангаш чүс хуу четче бижип четпедим.

Галина МАСПЫК-ООЛ
белеткээн.

Акция чоруп тур

"ҮШ ЭЖИҢНИ
ЭККЕЛГЕШ,
БЕЛЕКТИ АЛ!"

Республиканың девискээринде март 24-те Бүгү-делегейниң туберкулезка удур демисел хүнүгө тураскааткан "Туберкулез – ДОК-ТАА!" деп акцияны март эгезинден тура чарлаан. Чылдың-на туберкулезка удур демисел айында бүгү делегейде хөй санныг хемчеглер эртип турар. Ынчангаш чонга туберкулез дугайында база ону болдурбазыга баш удур хемчеглер дугайында лекция-беседалар чоруттунуп эгелзэн.

Туберкулезка удур акция барык ийи ай дургузунда, март-апрельде болуп эртер. Бо үе иштинде Республиканың туберкулезка удур диспансериниң эмчилери шупту албан-организацияларга, өөредилге албан черлеринге лекция,

беседаларны эрттирер. А март 24-те найысылалдың Арбат шөлүгө кол хемчеглер болуп эртер. Аңаа кижилер бүрүзү рентген-шинчилгени эртип ап, ол хүн "Үш эжиңни рентген-шинчилгеже эккелгеш, белекти ал!" деп акцияга база киржиң болуп. Ук акцияның кол утказы – хөй санныг кижилер рентген шинчилгени эртип алзын дээни. Кижилер бүрүзү үе-шаанда шинчилгени эртип алгаш, кадык мен деп бодун бүзүредир, а бир эвес аарыг илереттине берген болза, дарый эмнээшкннерни ап, ооң когун үзе эмнээринче чүткүлдүг болуру. Ол ышкаш Арбат шөлүгө диспансериниң аныяк ажилдакчылары флэш-мобту организаастаар.

Туберкулез аарыының эмблемасы – ак ромашка, ынчангаш Ак чечек айында чонну кадык амыдыралдыг, спортка хандыкшылдыг болурунче база рентген-шинчилгени үе-шаанда эртип ап турарын кыйгырдывыс.

Валерия КОНГАР,
Республиканың туберкулезка
удур диспансериниң парлалга
албаны.

Үүлгедиг-яла

СУД ПРИСТАВТАРЫ – ХЕРЕК АДААН

Федералдыг Айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ажилдакчыларының илередип тыпканы-биле Россияның суд приставтарының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ажилдакчызынга болгаш Улуг-Хем биле Чаа-Хөл районнар талазы-биле приставтар килдизиниң эргелекчизинге хамаарыштыр РФ-тиң кеземче кодекзиниң 159 чүүлүнүн 3-кү кезээнге дүүштүр кеземче херээн РФ-тиң ИХЯ-ның «Улуг-Хем» килдизи оттурган.

Суд приставтар албанының хары-салгалыг ажилдакчылары аразында сүлчээлешкеш, боттарының албан-дужаал эргелерин ажыглап, Шагаан-Арыг хоорайның 42 харлыг херээжен чурттакчызынга дузалаарын азап, ол кижиден 15 муң рубльди хээлиге алганы истелге үезинде илерзэн.

Хоойлу-дүрүм камгалаар болгаш

хоойлу-дүрүм кеземчеги күүсө органнарының ажилдакчылары дүрүмгө дүүшпес үүлгедиглерин да дараазында телефоннарже х долгал болуп:

Федералдыг Айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң бүзүрел телефону:

Федералдыг Айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң оперативтиг дежур телефону 2-19-70;

РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң бүзүрел телефону 9-39-12;

РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң оперативтиг дежурный телефону 9-39-12.

Федералдыг Айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң, РФ-Республика талазы-биле парлалга албаннарының ме

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

18 марта в Кызыле пройдет
митинг-концерт «МЫ ВМЕСТЕ!»,
посвященный воссоединению
Крыма с Россией

В субботу в 12 часов 30 минут в Кызыле состоится митинг-концерт «Мы вместе!», посвященный ко Дню воссоединения Крыма и Севастополя с Россией.

Концерт состоится на площади Арата. В нем примут участие ведущие коллективы и исполнители республики.

По информации Ассамблеи Народов Тувы.

Дыңнадыг

ОК-ЧЕМЗЕК-БИЛЕ
ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛ

Боо-чепсекти болгаш тускай херекселдерни күрүне кызыгаарын дамчыштыр чөпшээрел чок эрттирер чорукту болдурбазы-биле Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада Кызыгаар эргелели дараазында чүүлду чонга сагындырып тур:

1996 чылдың декабрь 13-те «Боо-чепсек дугайында» №150-ФХ Федералдыг хоойлунун 17 чүүлүгө дүүштүр дайынчы адыгы болгаш соок чепсекти Россия Федерациязынче кириерин болгаш Россия Федерациязынча үндүрерин Россия Федерациязының Чазааның доктаадып тургускан чурумун езугаар боттандыра.

Хамаатыларның хуу болгаш албан-хүлээлгени боо-чепсез, оларның октарын Россия Федерациязынче кириерин болгаш Россия Федерациязынча үндүрерин күүсекчи эрге-чагырганың боо-чепсекти сайгарарының талазы-биле төлээлеткен федералдыг органының чөпшээрели-биле боттандыра.

2015 чылдың апрель 21-де Евразияның экономиктиг комиссиязының №30 шийтпиринге дүүштүр Россия Федерациязынче кири сөөртүрүн хораан барааннарның санынга кирер

ЧАЗАЛГА

Март 14-те № 27(18912) «Шынның» 2-ги арынында «Мөөрейниң тиелекчизи» деп рубрикалыг медээде эге адында-даа, иштинде сөзүглелинде-даа шын эвес парлаттына берген частырыг редакцияның ажилдакчыларының буруузу-биле эрте бергенин дыңнаттывыс. Ында улуг эгени

чүүлдер болза:

- кастеттер, кистеньер, сурикеннер, бумеранглар болгаш чепсек кылдыр ажыглап болуп өске-даа тускай бүдүрген чүүлдер;

- соок, бистиг чепсек болгаш бижек, хынындан автоматтыг арга-биле уштур клиноктар болгаш бистер;

- угаан-медерелге салдар чедирер, хораннаар чүүлдер-биле долдурган, Россия Федерациязынга ажыглаарын хораан газ чепсектер болгаш оларның октары;

- электромагниттиг, чырыткылыг, чылыдылгалыг, инфразвук азы ультразвук үндүрер арга-биле адып боолаар өске-даа херекселдер.

2010 чылдың декабрь 27-де Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын ажаап-тежээриниң талазы-биле федералдыг агентилелдин «Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын дамчыштыр эрттирилге пунктуларының чурумунун дүрүмнерин бадылаарының дугайында» №451-ОД дужаалының 23 чүүлүгө дүүштүр эрттирилге пунктузунга хораан чүүлдер:

- эрттирилге пунктузунун девискээринче боо-чепсекти, частыр бүдүмелдерни болгаш өске-даа айыылдыг чүүлдерни кызыгаар органнарының болгаш иштики херектер органнарының күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр берген чөпшээрели чокта кириери.

Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада Кызыгаар эргелели.

Шынның ээлчеглиг чедишкени, а «ТР-ниң Дээди судунун даргазы Валерий Ондар...» деп сөзүглелди «ТР-ниң Дээди судунун Шийтекчилер каттыжышкынының даргазы Валерий Ондар» деп эде номчуур. Ол дээш ТР-ниң Дээди судунун даргазы Надежда Чычаан-ооловна Кужугетке редакцияның ажилдакчылары буруузу миннип тур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун – 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы – 2-17-91.
Секретарь А.А. Эртин – 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагзы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтиел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. С.Ө. Ооржак).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нийти телефон – 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзэн. Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинжон болгаш Крайнеко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның торларының бодалдары редакцияның туруктуу дүүшпейн барып болуп. Айыттыг саннары өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш боттары харылаар.

Неделяның тиражы: 16017 экз.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530
Органнарынга – 31730
Солун неделяда үш каттап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 5339.
Номерни парлагже дужаганы: график езугаар – 21,00, херек кырында – 12,00

МАУ "СПОРТ" ГОРОДА КЫЗЫЛА
СК. ИМ. ИВАНА ЯРЫГИНА
ТЕЛ.: 2-16-16

НАБИРАЕМ ДЕТСКИЕ ГРУППЫ
ДЛЯ ЗАНЯТИЯ БОРЬБОЙ
Тыва Хуреш

ВТОРНИК — ЧЕТВЕРГ — СУББОТА

ТЕЛ. 2-16-16, 8(923)385-56-26

ЧАСЫ УТРО
с 8.30 до 10.00

ДНЕМ
с 14.00 до 15.30

АК-ЛА ЧЕМНИГ «АРЖААН» БУДУРУЛГЕ

Аржаан аттыг будурүлгениң
Ак-ла чеми арбын, элбек:
Кефир, творог, сметана, сүт
Кедергей-ле чаагай, тодуг.

Өртектери улуг эвес,
Өргүн чонга таарымчалыг.
«Сайзыралда», ТВЦ-де
(№30 салбырда)
Садып турар, далажыңар!

Аккыр сүттен кылган чемнер
Аалыңарга албан турзун,
Үнген-кирген чонуңарга
Үргүлчү-ле салып чоргар.

